

До 100-річчя Першої російської революції 1905–1907 рр.

О.П.Реєнт*

РЕВОЛЮЦІЙНІ ТА СОЦІАЛЬНІ РУХИ ТРУДЯЩИХ МАС УКРАЇНИ

У статті розглядається соціально-економічне становище трудящих мас України в період Першої російської революції 1905-1907 рр., роль профспілкових організацій в об'єднанні робітників для їх спільної боротьби за свої політичні й економічні права.

Економічна криза на початку ХХ ст., зовнішньополітичні невдачі царизму, незбалансована внутрішня політика уряду викликали революційне піднесення трудящих мас. Ланцюгова реакція антиурядової стихії швидко охопила всю територію Російської імперії та різні соціальні верстви населення. Причинами револю-

**Реєнт Олександр Петрович – чл.-кор. НАНУ, завідувач відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст., заступник директора Інституту історії України НАНУ.*

ційних подій стали: масове зубожіння трудящих, надзвичайно високий ступінь їх експлуатації та непомірно низька оплата праці, погані санітарно-гігієнічні побутові умови, байдужість власників фабрик і заводів до питань охорони й безпеки праці, свавілля адміністрації та підприємців.

Січнева трагедія 1905 р. у Петербурзі засвідчила розгубленість влади, її неспроможність швидко й ефективно реагувати на вимоги часу. Не покладаючи сподівань на неї, трудящі маси активно включалися в боротьбу за свої політичні та економічні права. Виявляючи солідарність із тими, що перші виступили проти царизму і стали його жертвами, мешканці різних регіонів імперії водночас висували свої соціально-економічні вимоги. Робітники Миколаєва заявили, що пролетарська солідарність вимагає від них приєднатися до голосу протесту трудящих Росії. На підтримку останніх виступили робітники Києва, Катеринослава, Одеси, Херсона та інших міст України. Серед гасел, з якими 13 січня вийшли на вулиці одеські робітники, була також вимога 8-годинного робочого дня. Під час мітингу 17 січня паровозобудівники Харкова зібрали гроші у фонд допомоги петербурзьким робітникам.

У середині січня маніфестації, мітинги, демонстрації, страйки відбувалися в усіх великих промислових центрах України. 12 січня розпочався страйк на Південноросійському машинобудівному заводі у Києві, учасники якого вимагали поліпшення санітарних умов праці, звільнення майстрів котельного та механічного цехів, а також припинення війни з Японією. Того ж дня припинили роботу цехи акціонерного товариства Гретера і Криванека у Києві й Дніпровського заводу в Кам'янському. 19 січня розпочався страйк у Катеринославських головних паровозних майстернях. Того ж дня в місті страйки охопили 22 підприємства та близько 12 тис. чол. Поширюючись на весь гірничопромисловий район, вони, однак, не переросли у загальний страйк, оскільки відбувалися в різний час.

Серед лютневих виступів найпомітнішими стали страйки у паровозовагонних майстернях, на заводах Гельферіх-Саде, Харківському паровозобудівному, де вони тривали з 5 до 17 лютого, а також на заводах Гартмана в Луганську та Миколаївському суднобудівному. Близько 2,5 тис. миколаївських корабелів рішуче вимагали запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати на 30-50%, скасування штрафів, усунення існуючого складу адміністрації та особистих свобод. Уповноважені передали ці вимоги директору заводу і погодилися працювати до отримання відповіді. Коли стало відомо, що адміністрація підприємства не піде на поступки, страйк відновився і тривав до середини березня. Солідарність зі страйкуючими виявили робітники інших підприємств. Найманці сусіднього Чорноморського заводу вирішили передати одноденний заробіток страйкарям¹.

Лютневі страйки і за кількістю учасників, і за тривалістю перевищували січневі. У березні страйкова хвиля почала спадати, хоча виступи продовжувалися. Робітники заводів та шахт Юзівки умовою поновлення роботи висунули збільшення зарплати й скорочення робочого дня. У відповідь власники підприємств оголосили локаут, звільнивши з роботи близько 12 тис. чол. Робітники залізничних майстерень Катеринослава передали керівництву вимоги, що стосувалися збільшення тарифів, усунення з цехів окремих майстрів, а також права страйкувати. Лише загроза закриття підприємства і безробіття прискорили припинення страйку і вихід його учасників на роботу.

У страйках першої чверті 1905 р. взяли участь близько 170 тис. робітників та службовців, які охопили усі основні галузі індустрії². Вони засвідчили досить великий потенціал пролетаріату. Водночас їм бракувало узгодженості, внаслідок чого кожен трудовий колектив свої нагальні завдання вирішував самотужки. Проте навіть за тих умов на багатьох промислових підприємствах капіталісти під тиском виступів пішли на поступки, скорочуючи робочий день, збільшуючи розцінки, здійснюючи кадрові ротації.

Домінуючими залишалися економічні вимоги, хоча дедалі частіше робітництво підтримувало і політичні гасла, спрямовані на демократизацію суспільства.

Новий спалах активності припав на 1 травня 1905 р., коли у великих містах (Харкові, Катеринославі, Миколаєві) відбулися маніфестації та страйки, в яких взяли участь 50 тис. чол.³

Високий рівень протистояння між працею та капіталом тривав і надалі. Протягом квітня–червня в Україні відбулося понад 200 страйків, у яких взяли участь 80 тис. чол. (близько 17% усіх страйкуючих у той період). І тільки у липні страйковий рух пішов на спад: у 60 страйках взяли участь близько 20 тис. робітників. У серпні зафіксовано 35 страйків та 5–6 тис. учасників – здебільшого робітників невеликих підприємств⁴.

Масштаби соціальних потрясінь налякали правлячу верхівку, і вона вдалася до політичних та економічних поступок. Першою з них була обіцянка скликати Державну думу – представницький орган, що мав символізувати демократизацію самодержавного режиму. Однак міністр внутрішніх справ О.Булігін відсував на узбіччя суспільного життя міський пролетаріат та селянську бідноту. Це робило практично неможливим відстоювання інтересів трудящих легальними засобами й спричинило хвилю протестів. Бойкот булігінської думи проголосили робітники харківських заводів – паровозобудівного, Гельферіх-Саде, Мельгозе і млинів, Катеринославської залізниці, Олександрівська, Миколаєва та інших міст. Старший фабричний інспектор Полтавської губернії інформував керівництво, що "страйки мали демонстративний характер; вони продовжувались один день, причому робітники ніяких вимог фабрикантам не ставили. Страйки відбувались одначасно з вуличними демонстраціями і мали значення протесту робітників із приводу недопущення до Державної думи виборних від робітників"⁵.

Протягом липня–вересня страйкували близько 30 тис. чол. Ці виступи продемонстрували прагнення пролетарських верств активно втручатися в суспільне життя та використовувати для захисту своїх інтересів усі засоби, в тому числі й представницькі інституції.

Виступ залізничників Москви і Петербурга став початком загальноросійського страйку, який у радянській літературі називався політичним. Дійсно, значна частина демонстрацій та маніфестацій відбувалися під такими гаслами: "Геть самодержавство!", "Хай живе свобода!" та ін. Однак страйки залишалися основною формою економічної боротьби, хоча інколи набували і політичного забарвлення.

Страйк російських залізничників 5 жовтня підтримали робітники паровозних та вагонних майстерень Харкова, а через кілька днів – усіх заводів міста. Мітинги й сходки супроводжувалися спорудженням барикад, сутичками робітничих дружин із військами та поліцією. До збройного спротиву армійським підрозділам вдалися пролетарі Катеринослава, 30 з яких загинули на вулицях міста. У боях полягло 9 одеських робітників, які билися з урядовими військами на барикадах. Однак репресії не зламали борців за свої права. Цар змушений був 17 жовтня видати маніфест, що декларував демократичні свободи і скликання Державної думи, якій надавалися законодавчі функції.

Проте навіть цей крок не спинив лавину народного гніву – виступи трудящих продовжувалися до кінця жовтня. У всеросійському страйку протягом місяця взяли участь 120 тис. робітників України⁶. Під час його проведення деякі професійні об'єднання координували дії страйкарів, надавали їм організованого характеру. 10 жовтня начальник Київського охоронного відділення отримав таємне донесення, в якому наводився список членів Південно-Західного відділення Всеросійської спілки залізничників*, причетних до організації страйків на Мо-

**Всеросійська спілка залізничників створено на установчому з'їзді, який відбувся нелегально в Москві у квітні 1905 р. У травні у Києві створено Південно-Західне відділення спілки. Комітет відділення почав роботу зі створення філій на лінії Південно-Західної залізниці. Першим виникло Одеське відділення.*

сковсько-Київській та Південно-Західній залізницях. Документ містив пропозицію про арешт ініціаторів страйків, попередження "народних мітингів, які збуджували населення й настроювали його проти існуючого ладу"⁷.

Революційні події 1905 р. викликали до життя нові форми громадської самодіяльності пролетаріату. Такими стали ради робітничих депутатів, що виконували функції владних органів під час страйків та інших виступів. Однак вони не могли замінити собою професійні спілки, які щоденно займалися захистом інтересів працюючих.

Конфлікт між владою й народом, працею і капіталом не лише загрожував правлячому режимові, а й далі погіршував економічну ситуацію у країні. Страйки та локаути спричинили різкий спад виробництва, погіршення ринкової кон'юнктури і матеріального становища працюючих. Життя підказувало, що в даній ситуації не можна обмежуватися лише формами протесту, а слід шукати шляхи до компромісу, взаєморозуміння, узгодження корпоративних та класових інтересів великих суспільних груп. Коли у власників підприємств і робітників з'являлося стійке усвідомлення необхідності нових підходів до розв'язання суперечностей, вони успішно долали будь-які перешкоди.

1 лютого 1905 р. в Україні вперше було укладено колективний договір на правовій основі між правлінням Російського паровозобудівного й механічного товариства та директором Харківського паровозобудівного заводу, з одного боку, і групою уповноважених від робітників, – з іншого. Угоді передували страйк і вибори комісії робітників, яка розпочала переговори із керівництвом підприємства. Згідно з договором, вона дістала право розбирати конфлікти між працюючими та адміністрацією, з'ясовувати причини звільнення робітників, наглядати за правильністю надходження й витрат штрафних відрахувань, брати участь у розгляді питань про зміни розцінок підрядних робіт, а також, за необхідності, вести переговори з директором заводу. Текст документа визначав порядок виборів уповноважених до складу комісії, їх права й обов'язки⁸. 11 лютого подібну угоду підписали власники харківських друкарень та їх трудові колективи. На такий же крок зважилися власники й адміністрація заводу Гельферіх-Саде, що сіли за стіл переговорів з уповноваженими від робітників у серпні 1906 р. Тексти колективних договорів містили зобов'язання щодо тривалості робочого дня і відпусток, норм виробітку, штрафів, заробітної плати, охорони праці, санітарно-гігієнічних умов на виробництві.

Поява перших колективних договорів свідчила, по-перше, про недоліки в необхідній нормативній базі, яка б регулювала сферу праці, а то і її відсутність, по-друге, про здатність робітників брати активну участь у виробленні нових умов найму, формулювати та закріплювати їх у відповідних юридичних документах.

Досвід боротьби пролетаріату проти експлуатації, за свої соціальні права в кінці XIX – на початку XX ст. став однією з головних передумов масового профспілкового руху. Політичні партії (загальноросійські та українські) не могли стати органами повсякденної боротьби за інтереси пролетаріату навіть тоді, коли це відбувалося в їх назві (наприклад, РСДРП) чи програмних положеннях. Маючи вузьку соціальну базу, політичні партії лівої орієнтації об'єднували незначну частину робітників і малопомітно впливали на основні пролетарські маси. До того ж ліворадикальні, революційні засоби, що використовувалися ними у протистоянні з царським режимом і капіталом, відлякували багатьох робітників від їх акцій. Тому профспілки почали виникати і діяти не завдяки тим же більшовикам чи народникам, як про це твердила література радянської доби, а швидше супроти, як альтернатива безкомпромісній конфронтації й непримиренності.

Прагнучи залучити пролетарські верстви як політичну силу до сфери свого впливу, політичні партії соціалістичного спрямування включали до своїх програм соціально-економічні блоки, що мали привабити до них нових членів. Так,

РСДРП мала одну з найрадикальніших програм, в якій декларувалися не лише загальнодемократичні свободи, а й перетворення пролетаріату на провідну силу суспільства – гегемона. У резолюції про професійний рух II з'їзду РСДРП (1903 р.) наголошувалося, що завданням партії у цій галузі є "керівництво повсякденною боротьбою робітників за поліпшення умов праці й агітація за усунення всіх тих перешкод, які ставляться професійному рухові законодавством російського самодержавства, словом – об'єднання розрізаних зібрань окремих груп робітників у єдину організовану боротьбу робітничого класу"⁹. До цього рішення долучалася резолюція з'їзду про фабричних старост, в якій членам РСДРП рекомендувалося брати участь в їх виборах, аби домогтися революційного складу останніх.

Українська народна партія (УНП, 1902 р.) вважалася "партією українського міського й сільського пролетаріату", яка виступала за 8-годинний робочий день, скорочення його на шкідливих виробництвах та для підлітків 16–18 років; заборону праці дітей за наймом; охорону праці вагітних жінок. УНП виробила низку пропозицій, спрямованих на поліпшення санітарно-гігієнічних умов і безпеки праці, впровадження пенсійного забезпечення інвалідів, створення незалежного від робітників та підприємців інспекторату. Керівництво партії наполягало на тому, щоб зробити дані вимоги "основними державними законами охорони праці"¹⁰.

Українська демократична партія (1905 р.) відстоювала "введення детально розробленого законодавства для забезпечення нормального становища пролетаріату як сільськогосподарського, так і промислового, та з метою гарантії його від експлуатації встановити тривалість робочого дня, засоби до збереження здоров'я робітників у зв'язку з їх статтю та віком, забезпечити їх від інвалідності, винагороди працюючим за всякі втрати, заподіяні їм під час роботи на підприємстві тощо"¹¹.

Українська радикальна партія (1905 р.) висунула гасла подолання нерівності у правах на засоби виробництва, ліквідації умов для експлуатації, встановлення 8-годинного робочого дня для дорослих і 6-годинного – для підлітків 14–18 років, заборони дитячої праці, понаднормових робіт, обмеження нічної та жіночої праці (зокрема вагітних жінок), надання до – і післяпологових відпусток; повного відшкодування роботодавцем втрати працездатності чи каліцтва на виробництві; безплатної медичної допомоги від власників підприємств у разі хвороби; соціального страхування від нещасних випадків; незалежного контролю фабричної інспекції за санітарно-гігієнічними умовами праці; юридичної відповідальності підприємців за недотримання законів про охорону праці¹².

Однак, незважаючи на досить детально вироблені положення, які торкалися соціального захисту трудящих, вони залишалися у чисто декларативній площині, оскільки не підкріплювалися дійовими механізмами для їх реалізації. Для повсякденної, кропіткої роботи з розв'язання поточних проблем і суперечностей, що виникали між найманими працівниками та підприємцями, потрібні були інші, неполітичні інституції корпоративного характеру – тобто професійні спілки.

Профспілки формувалися в ході діяльності виборних заводських комісій, делегатських або депутатських зборів, комісій уповноважених тощо. Діючи на підставі закону про фабричних старост, вони у роки революції, за згодою властей і підприємців, поступово розширювали коло своїх повноважень. На поступки в даному питанні пішли також об'єднання капіталістів. На нараді представників гірничопромисловців півдня Росії (Харків, лютий 1905 р.) було визнано право робітників на скликання зборів для обговорення виробничих питань та висування виборних, які зможуть відстоювати права працюючих перед адміністрацією. Вони укладали угоди з дирекцією підприємств, а місцева влада їх затверджувала.

У ході лютневого страйку на заводі Гартмана у Луганську адміністрація змушена була погодитися на існування депутатських зборів. Тоді ж, на підставі

угоди з дирекцією, розпочали діяльність делегатські збори Брянського металургійного заводу в Катеринославі. Порядок виборів делегатів від робітників, їх повноваження, функції заводських зборів депутатів викладалися у "Правилах про старост чи депутатів суднобудівного, механічного й ливарного заводів у Миколаєві", вироблених і затверджених керівництвом підприємств та представниками трудових колективів 24 березня 1905 р. Протягом лютого–квітня того ж року представницькі органи робітників виникли на Південноросійському машинобудівному заводі у Києві, арматурному – в Миколаєві, металургійних підприємствах Юзівки й Кам'янського, залізничних майстернях Києва, Катеринослава, Харкова, Олександрівська. До осені того року налічувалося близько 30 заводських комісій, делегатських і депутатських зборів.

Організація професійних спілок була справою новою й складною. Інерція мислення, пасивність, страх перед можливим звільненням, безробіттям та репресіями сповільнювали процес формування об'єднань і зростання кількості їх членів. Ще у березні 1905 р. установчі збори уповноважених від робітників Жилівського рудника Слов'яносербського повіту Катеринославної губернії заснували спілку й обрали її правління. Однак її лави зростали повільно, а спроби організувати страйк зривалися консервативною частиною службовців. Лише у серпні спілчани зуміли переконати колег у необхідності більш рішучих дій. Страйк швидко придушили, а після арешту його ініціаторів спілка припинила своє існування.

Влітку виникла низка професійних об'єднань на середніх та дрібних підприємствах і в ремісничих майстернях: у Києві – спілка взуттєвих заготівельників, Харкові – друкарів, слюсарів, робітників механічних майстерень, будівельників, шевців, тютюників, прикажчиків, Одесі – машинобудівників, друкарів, булочників, кравців, портових робітників та моряків Чорноморського торговельного флоту ("Морська реєстрація"). Включившись у страйкову боротьбу, професійні об'єднання домагалися поступок від власників підприємств. Після двотижневого страйку в травні 1905 р. київська спілка взуттєвих заготівельників добилася підвищення зарплати на 10%, відміни понаднормових робіт, запровадження у майстернях правил внутрішнього розпорядку. Страйк робітників тютюнової фабрики у Кременчуці, який відбувався під керівництвом професійної спілки, завершився підвищенням їм зарплати на 25%.

Провідні позиції у профспілковому русі продовжували займати залізничники. У Харкові виникла Південноросійська професійна залізнична спілка. У червні 1905 р. започатковано нелегальну спілку робітників і службовців Катерининської залізниці. Посланці з України взяли участь у II з'їзді Всеросійської залізничної спілки (ВЗС), що відбувся в Москві у липні 1905 р. Політичні суперечності довкола питання про "нейтральність", "позапартійність" профоб'єднань розкололи ВЗС. Південноросійська спілка пішла за більшовиками.

Вересень 1905 р. позначений спробою створити всеросійське об'єднання профспілок. На нараді у Харкові обрано перший в імперії міжспілковий керівний орган – Центральне бюро професійних спілок, який контактував з відповідними об'єднаннями Петербурга, Москви, інших міст із метою скликання їх з'їзду чи конференції.

Із 24 вересня до 7 жовтня 14 делегатів профспілок Петербурга, Харкова, Катеринослава, Нижнього Новгорода та Сормова на нелегальних нарадах у Москві обговорювали питання професійного руху. Ці наради увійшли в історію під назвою I Всеросійської конференції профспілок. Дискусії точилися в основному довкола партійних впливів на них. Більшовики опонували меншовикам, есерам і кадетам у питанні про незалежність професійних об'єднань, звинувачуючи їх у тому, що вони скеровують діяльність останніх на тред-юніоністську орієнтацію. Спрямовуючи спілки на активну боротьбу проти капіталу, конференція рекомен-

дувала створювати обласні та районні центральні бюро профспілок і ухвалила рішення про скликання у грудні 1905 р. у Москві Всеросійського з'їзду спілок із метою створення єдиного центру й вироблення програми дій на майбутнє.

Такими були перші кроки на шляху консолідації професійних спілок та створення їх єдиної стратегії.

Скориставшись проголошеною Маніфестом 17 жовтня свободою, трудові колективи почали активно створювати професійні об'єднання, хоча офіційного дозволу і відповідної нормативної бази на це ще не існувало. На початку листопада збори київських токарів, столярів, різьбярів ухвалили рішення про створення профспілки. Її завдання вбачалося не лише в захисті економічних потреб, а й у тому, щоб здійснювати "найширшу освіту робітничого класу та виховання його для свідомого громадського життя і відстоювання його політичних інтересів"¹³. Майже одночасно виникла професійна спілка пекарів Києва, до якої увійшли близько 250 чол. Спілка друкарів міста об'єднала не менше 600 робітників. А всього у той період почало діяти 18 спілок, які орієнтувалися на поліпшення економічного становища своїх членів та встановлення для них 8-годинного робочого дня.

Активно діяли й ті профспілки, що були створені раніше. Так, спілка Жиленського рудника (Слов'яносербський повіт) спробувала організувати страйк у жовтні 1905 р. У той час у її лавах налічувалося 343 члени (із 6 тис. робітників). 2000 чол. об'єднувала спілка, яка з'явилася на заводі Адміралтейства у Миколаєві. У Катеринославі профспілковий рух активізувався вже у листопаді, коли виникли спілки друкарів, пекарів, кондитерів, залізничників, слюсарів, трамвайників, водопровідників.

Загалом в Україні до кінця 1905 р. налічувалося 107 професійних спілок: 30 – в Одесі, 18 – Києві, 13 – Харкові, 11 – Катеринославі, 8 – Миколаєві, 27 – у Полтаві¹⁴.

Профспілки створювалися і функціонували як органи соціально-економічного захисту трудящих. Спроби ліворадикальних партій надати їм політичного спрямування помітних успіхів не мали. Звинувачуючи меншовиків, есерів, єврейські та українські помірковані кола в тому, що вони прагнуть перевести спілки із класових позицій на ґрунт тред-юніонізму, більшовики намагалися втягнути професійні об'єднання в політичні акції, зокрема, грудневе збройне повстання. Це їм не вдалося, й спілчани більшості міст України не взялися до зброї, обмежившись акціями солідарності та страйками.

Влада створювала всілякі перешкоди для організації професійних об'єднань у галузях, які визначали життєдіяльність державного механізму. 14 грудня 1905 р. міністр шляхів сполучення Немішаєв видав наказ, в якому начальнику Південно-Західних залізниць пропонувалося "у найрішучішій формі оголосити всім службовцям про заборону їм брати участь в організації пенсійних кас, а також в інших організаціях, недозволених у встановленому порядку. Всі ці організації по своїй суті несумісні з устроєм залізничної служби, а тому службовці, що прилучаються до такого роду організацій, підлягають звільненню від служби". Наступного дня з'явився службовий наказ № 234 "Про заборону службовцям Південно-Західних залізниць брати участь у виборних організаціях, недозволених у встановленому порядку"¹⁵.

У цей період з'являються перші центри, які координували діяльність професійних спілок. Слідом за Всеросійською спілкою залізничників у листопаді 1905 р. було сформовано Всеросійську профспілку поштово-телеграфних службовців, до якої увійшли відділення в Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі. Після Харкова міські центральні бюро професійних спілок виникли в Києві, Катеринославі й Одесі. Поява великих галузевих і територіальних об'єднань стала важливою ланкою в розвитку профспілкового руху України.

Революційні події 1905 р. підштовхнули уряд до нормативного регулювання взаємин між працею та капіталом. Після Маніфесту 17 жовтня розпочалася робота над підготовкою профспілкового законодавства. З метою вироблення єдиної позиції у ставленні до проекту відповідного закону 24–28 лютого 1906 р. у Москві було скликано II Всеросійську конференцію профспілок, у якій взяли участь делегати з Харкова, Києва, Миколаєва, Одеси. За партійним складом це були більшовики, меншовики, есери й безпартійні. Більшовики спробували нав'язати учасникам конференції думку про те, що профспілкове законодавство царського уряду спрямоване на розкол пролетаріату і гальмування революційних подій. Закликаючи до боротьби за скликання Установчих зборів та утворення демократичної республіки, більшовики наполягали на створенні нелегальних спілок, не рахуючись із нормами законодавства. Меншовики обстоювали не лише явочний, а й легальний порядок формування професійних об'єднань. Їх позиція виявилася більш конструктивною. Вона лягла в основу ухваленої резолюції.

У рішеннях конференції наголошувалося, що спілки не повинні обмежуватися функціями кас взаємодопомоги, а мають "бути бойовою організацією для боротьби проти капіталістів". Вказувалося на необхідність впорядкування їх фінансів, створення страйкових фондів, а також формування єдиних територіальних і всеросійських галузевих об'єднань. Делегати конференції обрали організаційну комісію для підготовки й скликання Всеросійського з'їзду профспілок і контактів із професійними спілками на всій території імперії та Західної Європи.

4 березня 1906 р. було введено "Тимчасові правила про професійні товариства, які засновуються для осіб у торговельних і промислових підприємствах чи для власників цих підприємств", які мали діяти до прийняття загального закону про спілки й товариства. Прагнучи поставити останні під контроль держави, уряд забороняв їм ставити політичні завдання.

Згідно з цими правилами, спілкам надавалося право шукати шляхи поладження непорозумінь, що виникають на ґрунті договорів про найом за допомогою угоди чи третейського розгляду. Функції спілок зводилися до виплат грошової допомоги своїм членам, організації кас взаємодопомоги, бібліотек, професійних шкіл. Натомість вони не мали права нагромаджувати страйкові фонди та влаштовувати страйки.

У таких стратегічно важливих для функціонування державного організму галузях, як залізниця, пошта і телеграф, державна служба, сільське господарство створювати профспілки заборонялося. Ця заборона поширювалася на міста, губернії, області країни.

Згідно з правилами, для реєстрації й відкриття професійних товариств необхідно було подати заяву разом зі статутом спілки до губернського "присутствія" за два тижні до її відкриття. Якщо діяльність об'єднань визнавалася такою, що "загрожує громадському спокою та безпеці", вони підлягали ліквідації. До ст. 124 Кримінального кодексу 1903 р. вносилося доповнення, згідно з яким передбачалося покарання (до 3 місяців арешту) за недотримання положень, викладених в указі від 4 березня. У цій статті спеціально обумовлювалися каральні заходи для тих товариств і спілок, які у своїй діяльності керувалися політичними гаслами. На цій підставі чиновники відмовляли у реєстрації багатьом об'єднанням. Публічні збори їх мали проводитися з відомою, а то й за присутності поліції. Про всі свої акції товариства та спілки повинні були повідомляти владним структурам.

Попри всі обмеження, "Тимчасові правила..." стали першим юридичним актом, що закріплював за найманими працівниками право на створення професійних спілок. Про високий рівень цих правил свідчить те, що вони були внесені до "Зводу законів Російської імперії за 1906 рік". Згідно з цим документом, профспілки дістали статус юридичної особи і могли набувати й відчужувати майно,

утворювати капітали, укладати угоди, подавати позови та виступати відповідачами в суді. Усі справи, що торкалися професійних спілок, розглядалися у першому департаменті Урядового сенату після висновку обер-прокурора більшістю голів сенаторів.

У законі чітко окреслювалася сфера компетенції профспілок. Головним напрямом їх діяльності визначалися економічні інтереси найманих працівників, зокрема, усунення непорозумінь, що виникали на ґрунті договірних умов між прадавцями та найманими робітниками, за допомогою угод чи третейських судів; вони могли з'ясувати розміри заробітної плати в різних галузях промисловості й торгівлі, надавати грошову допомогу своїм членам, організувати похоронні допомогі каси. Закон дозволяв їм відкривати власні бібліотеки, надавати юридичну допомогу своїм членам, а також сприяти останнім у пошуку робочих місць.

У документі викладалися принципи організації спілок. У професійні товариства могли вступати ті, хто працював на промислових чи торговельних підприємствах (казенних і приватних) та займався однорідними чи пов'язаними за характером видами робіт, тобто вони організовувалися на професійно-цехових засадах¹⁶.

Поява цього закону засвідчувала той факт, що клас найманих працівників відчув себе здатним організувати і легітимно відстоювати свої інтереси. Із цими реаліями змушені були рахуватися не тільки підприємці, а й держава. Безумовно, це був крок уперед на шляху регулювання взаємин між працею та капіталом. Організовані працівники дістали певні юридичні гарантії, а також дійові важелі впливу на власників підприємств. Це істотно обмежувало можливості для зловживань, наджорсткої експлуатації, невмотивованих звільнень. Переміщення сфери праці у правове поле, окреслене "Тимчасовими правилами...", зменшувало потенціал соціального напруження і створювало умови для звільнення значних прошарків трудящих із-під впливу ліворадикальних партій. Водночас закон стимулював легальні форми самоорганізації найманих працівників, сприяв розвитку профспілкового будівництва.

Легалізація професійних спілок активізувала роботу зі створення профспілкових осередків на підприємствах різних галузей виробництва. Серед перших легальних спілок в Україні було професійне об'єднання типолітографічних робітників Харкова, офіційно зареєстроване 20 березня 1906 р. У травні розпочали свою діяльність Харківське товариство електротехніків і Катеринославська спілка робітників борошномельних та круподерних млинів. У червні було зареєстровано 6 легальних профспілок у Катеринославі. Користуючись можливістю легалізації, в середині 1906 р. із підпілля вийшла одеська спілка робітників машинобудівної промисловості, яка до вересня мала у своєму складі близько 3000 членів. На той період припадає й формування спілки деревообробників в Одесі, що до кінця року об'єднувала 1674 члени¹⁷.

Найбільше було невеликих спілок, які створювалися на цехових засадах: об'єднання вантажників, слюсарів, покрівельників, деревообробників, борошномелів, малярів, шевців, модисток, булочників, квіткарів, друкарів, робітників тютюнової промисловості, фотографів, перукарів, конторників, кравців тощо. Водночас з'явилися й великі спілки. Влітку 1906 р. перша з них виникла на Брянському заводі у Катеринославі. Ініціативна комісія виробила проект статуту спілки, яким передбачалося об'єднання металістів Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній. Однак чиновники під час реєстрації спілки обмежили сферу її діяльності лише Катеринославською губернією. Підготовча робота лягла на плечі тимчасового бюро засновників та уповноважених по запису робітників у члени спілки. Наприкінці липня загальні збори, в яких взяли участь майже 1 тис. чол., обрали її правління і ревізійну комісію. У серпні було створено відділення спілки металістів у Нижньодніпровську, а ще пізніше – в Олександрівську.

Влітку й восени 1906 р. відбулося оформлення спілок металістів Петровського заводу в Єнакієвому, Донецько-Юр'ївського заводу в Алчевську, Дніпровського заводу у Кам'янському, залізобного та сталеливарного заводу у Дружківці. 1 жовтня зареєструвалася профспілка машинобудівників заводу Гартмана. Восени пройшли офіційну реєстрацію професійні організації машинобудівників Одеси, металістів Бердянська, Мелітополя, Великого Токмака, Товариства з реєстрації спілок металургів та машинобудівників Горлівки, Краматорська, Маріуполя, Юзівки. Проте внаслідок опору іноземних власників цих підприємств чиновники не санкціонували їх оформлення.

Загалом влада блокувала реєстрацію потужних професійних об'єднань у провідних галузях важкої індустрії. Вона хотіла мати справу з невеликими, керованими спілками, оскільки у великих громадських організаціях вбачала загрозу існуючому ладу. Так, харківський губернатор тільки на початку 1900 р. відмовив у реєстрації 26 спілкам. Восени того ж року в губернії було закрито 53 профспілки й не зареєстровано 104 товариства. Протягом року з приводу антидержавної діяльності було заарештовано 193 члени правлін професійних об'єднань, 79 із них вислани у віддалені регіони імперії¹⁸. "Охранка" працювала на повну потужність і влітку 1906 р., коли вже діяли "Тимчасові правила...". Серед звинувачень на адресу тих, хто "закликав до ліквідації існуючого устрою", інкримінувалася також участь у профспілковому русі. У звинувачувальному акті Київської судової палати від 14 серпня 1906 р. у провину М.Геттеру ставилося те, що він, окрім іншого, "займався в м. Фастові влаштуванням професійних спілок робітників"¹⁹. Отже, на місцях продовжувала діяти інерція сприйняття закликів до організації й консолідації пролетаріату як таких, що спрямовані проти влади.

Незважаючи на перепони чиновників, професійний рух набував широкого розвитку. До кінця 1906 р. у 37 населених пунктах Київської, Харківської, Катеринославської, Полтавської, Подільської губерній та Північної Таврії діяло понад 160 легальних спілок робітників і службовців. Найбільш інтенсивно процес об'єднання найманих працівників відбувався у Катеринославській – 45 зареєстрованих спілок та Херсонській губерніях – 72 спілки (69 – в Одесі)²⁰. Нерівномірність територіального розміщення професійних об'єднань на території України пов'язана з різною щільністю розташування промислових підприємств, зокрема важкої індустрії, регіональними особливостями, національним складом пролетаріату в різних губерніях, ступенем самосвідомості окремих груп і галузевих загонів робітництва. Ставлення до профспілок із боку губернської влади також наклало відбиток на характер їх утворення. У свою чергу, влада не могла не рахуватися з інтересами підприємців, зокрема іноземних капіталістів, які не бажали поступатися, коли мова заходила про долю тих, хто своєю тяжкою працею приносив їм величезні прибутки. Стримуючим фактором залишався репресивно-каральний апарат самодержавства. Налякана революційним вибухом, правляча еліта прагнула опанувати становище за допомогою сили й покарань інакомислячих та опозиціонерів. Саме до таких деякі високі бюрократи відносили активістів профспілкового руху, які часто були членами радикальних політичних партій і мали імплантувати в робітничі середовища політичні вимоги й гасла.

Спад революції не позначився на темпах формування професійних спілок. Як і раніше, основний кількісний приріст давали дрібні (до 150 членів) та середні товариства (200–300 членів). Поряд із ними міцніли великі професійні організації. У 1907 р. спілка металістів Катеринослава об'єднувала 2 тис. чол., Кам'янського – 1 тис., Алчевська – 2 тис., спілка машинобудівників Луганська – 2137, Одеси – 3 тис., спілка друкарів Києва – 1,1 тис. членів²¹.

Провідними об'єднаннями залишалися спілки металістів і машинобудівників, які традиційно вважалися найактивнішою й класово свідомою частиною пролетаріату. Меншою за чисельністю була група спілок, до якої входили представники інших галузей індустрії. Середню та дрібну промисловість у професійному русі представляли досить помітні спілки друкарів, деревообробників, харчовиків, швейників, працівників торговельно-промислових підприємств. У середині 1907 р. в Україні налічувалося близько 230 легальних професійних спілок²².

У 1907 р. із новою силою виявилася тенденція до формування регіональних і галузевих профцентрів. Ще в 1906 р. 9 професійних організацій Харківсько-Миколаївської залізниці, що об'єднували 700 членів, створили виконавчий комітет на чолі з М.Карпенком. Виконавчий орган проводив шляхові з'їзди, де обговорювались економічні й політичні питання, відправляв на місця директивні листи, інструкції та літературу. У 1907 р. на спільному з'їзді Харківсько-Миколаївської й Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниць було обрано виконком, який координував роботу профорганізацій. Усього ж на південних залізницях діяло понад 20 профспілок, в яких налічувалося 1700 чол. (половину із них становили робітники)²³.

У грудні 1906 р. у Дружківці відбулася нелегальна міжгалузева конференція професійних спілок Донбасу і Придніпров'я, в якій взяли участь представники спілок металістів, машинобудівників, гірників, прикажчиків та кравців. Після гострих дебатів між більшовиками й меншовиками з приводу організаційних форм та спрямування діяльності профспілок було обрано Центральне бюро профспілок Донбасу.

Робилися також спроби об'єднання професійних спілок у масштабах України. Ініціатором скликання крайової конференції профспілок виступив Катеринославський комітет РСДРП. Передбачалося залучити до участі в ній спілчан Катеринославської, Харківської, Київської, Полтавської, Чернігівської, Таврійської губерній та Донської області. Арешт членів комітету не дозволив реалізувати цей задум, однак вже сама поява ідеї свідчила про розгортання профспілкового руху в Україні. Його активісти брали участь у формуванні всеросійських галузевих профспілкових об'єднань. 1906 р. делегати ряду товариств взяли участь у Всеросійських конференціях і з'їздах спілок швейників, залізничників, 1907 р. – з'їздах друкарів, архітектурно-будівельних робітників, техніків.

Жорстка позиція властей щодо спроб політизації професійних організацій не дозволила зареєструватися значній кількості спілок. Лише за 5 місяців 1907 р. харківський губернатор відмовив у реєстрації 26 спілкам, пояснюючи це їх неблагонадійністю. Київському губернатору було подано 17 заяв від існуючих професійних товариств. Однак їх статuti довгий час не реєструвалися, а багатьом із них взагалі цього робити не дозволялося. Київській спілці металістів відмовили у реєстрації тому, що в її статuti містився вираз про те, що її "членам забороняється займати місця страйкуючих". Спілка булочників і кондитерів не була офіційно визнана тому, що вона допомагала поліпшенню становища трудящих шляхом економічної боротьби, виступала за соціальне страхування, мала наміри ввійти у зносини з іншими спілками з метою організації страйків і виготовлення листівок. Аналогічні претензії стали приводом для відмови у реєстрації київській спілці деревообробників, причому, як недолік останньої, вказувалося на те, що її статут передбачав можливість запрошувати на свої засідання позаспілкових робітників із правом дорадчого голосу²⁴.

Незарєстровані профспілки діяли нелегально. На початку 1907 р. урядовцям було відомо про діяльність 27 нелегальних спілок²⁵. Фактично ж їх було значно більше. Наприкінці 1907 р. таких об'єднань налічувалося понад 60, з них 12 – у Миколаєві й 13 – на Волині. Оскільки влада забороняла створювати професійні товариства на залізницях, у цій галузі також виникали нелегальні осередки.

1700 робітників Південно-Західної, Харківсько-Миколаївської, Курсько-Харківсько-Севастопольської, Катеринославської та інших залізниць об'єднували 20 нелегальних професійних осередків²⁶.

Про складність легалізації спілок, згідно з "Тимчасовими правилами...", писали правління одеської профспілки слюсарів: "На початку наша спілка споживала плоди 4-го березня, тепер же доводиться мати справу з його тлумачами. І якщо закон 4-го березня гіркий для робітників, то тричі гірко йому від його тлумачів"²⁷.

Незважаючи на всі перешкоди, профспілковий рух в Україні поступово ставав реальним чинником суспільного життя. До кінця 1907 р. (за неповними офіційними даними) в Україні діяла 281 легальна спілка. Для багатьох тисяч найманих працівників це була єдина можливість відчувати себе у вирі життя. Внаслідок сильної протидії власників підприємств, адміністрації та державних чиновників робітники далеко не скрізь могли реалізувати своє право на утворення профспілки. Досить часто за бажання стати членом спілки робітники ризикували залишитися за ворітьми заводу, фабрики чи майстерні. Але і там, де все ж вдавалося створювати професійні товариства, вони охоплювали незначний прошарок трудящих: так, гірники, консолідовані в спілки, становили близько 1% зайнятих у галузі. Профспілковим органам у більшості випадків було складно налагоджувати зв'язки з робітниками на підприємствах – поліція й адміністрація пильно стежили за ними, аби зовнішній вплив на працюючих був щонайменший. Із міркувань державної безпеки переслідувалося формування галузевих, міжгалузевих і територіальних профспілкових об'єднань. Влада заохочувала виключно цехові засади у творенні професійних осередків, оскільки їх можна було тримати під контролем.

Протягом 1905–1907 рр. відбувалося складання основних форм профспілкового будівництва. Загальні та делегатські збори стали вищими керівними органами спілок. На них обиралися правління, обговорювалися їх звіти, затверджувалися кошториси видатків і надходжень, розглядалися різноманітні соціальні й економічні питання, умови праці на виробництві тощо. Збори давали можливість залучити широкі маси трудящих до свідомого громадського життя та самодіяльності. Повідомляючи про збори спілки друкарів, кореспондент однієї з київських газет писав: "Засідання тривало близько 6 годин... Ті, хто зібрався, весь час уважно і серйозно займалися справою. Помітна була також рідкісна на подібних зборах солідарність: деякі пропозиції були прийняті й затверджені майже одноставно; так, наприклад, пропозиція мати у правлінні платного секретаря; затверджено інструкцію про надання допомоги безробітним..."²⁸. Крім того, було прийнято рішення створити депутатські збори й обрано індивідуальним закритим голосуванням правління спілки. Збори київської спілки металістів 25 березня 1907 р. обговорювали питання про мету і завдання професійного товариства, викладених у доповіді, про організацію відділення спілки в Південно-Західному краї, утворення секції робітників-електротехніків, випуску друкованого органу, виборів керівних органів спілки. Склад правління запропонували делегатські збори, а загальні збори мали проголосувати за кожну кандидатуру. Незгодний з тією чи іншою кандидатурою міг викреслити її прізвище у видрукуваному списку і внести інше²⁹. Застосування демократичних засад у ході виборів керівних органів профспілки забезпечувало їх авторитет серед рядових членів та сприяння з їх боку в роботі.

Більшість загальних зборів мали не формальний, а напружений робочий характер. Серед обговорюваних питань часто були ті, що торкалися виховання у членів спілок почуття обов'язку і відповідальності перед своєю організацією й товариствами, сплати членських внесків, відвідування зборів, виконання рішень зборів і правлінь; активній участі в заходах спілок та ін.

У період між зборами виконавчі та керівні функції спілок здійснювали правління. Оскільки великі об'єднання займалися різноманітними справами, при них

створювалися декілька комісій: правові, медичні, культурно-освітні, бібліотечні, клубні й ін. Наприклад, при правлінні спілки металістів заводу Гартмана діяли слідча, розціночна комісії, примирна камера, опіка над лікарем, довідкове бюро. За допомогою комісій до активу спілки залучено понад 30 чол., які допомагали правлінню розслідувати конфлікти між адміністрацією та робітниками, розробляли розцінки і контролювали їх дотримання, вишукували можливості й кошти для допомоги безробітним. Спілка металістів Брянського заводу мала юридичну, бібліотечну, медичну комісії, довідкове бюро³⁰.

Велике значення для консолідації та підвищення свідомості найманих працівників мала поява профспілкової преси. Протягом 1906–1907 рр. профспілки Катеринослава видавали журнал "Вестник труда", Одеси – "Южный профессиональный листок", "Рабочее дело", "Союз", Харкова – газети "Труд" і "Союз". Інколи видання власного друкованого органу ставало нагальною життєвою необхідністю спілки. Так, члени київської спілки булочників працювали на дрібному виробництві в різних куточках міста. Щоб підтримувати постійний зв'язок із ними, правління вирішило видавати власний друкований орган. Це було виправдане рішенням ще й тому, що київська спілка булочників об'єднувала також працівників цієї галузі всього Південно-Західного краю. Профспілкова преса інформувала найманих працівників не лише про спілковий рух, а і про політичні та економічні події в Російській імперії й за її межами. Це був дійовий засіб згуртування трударів, підвищення їх загальноосвітнього рівня.

Розгортання профспілкового руху в період революції супроводжувалося боротьбою політичних партій за вплив у спілках. Особливу активність виявляли більшовики, які вбачали в професійних об'єднаннях можливості для легальної роботи серед широких мас робітництва. Організаційний ресурс профспілок дозволяв тим політичним силам, які матимуть на них вплив, розраховувати на зростання соціальної бази і поширення своїх програмних положень. Через професійні об'єднання більшовики намагалися залучити до антиурядових, революційних виступів пролетарські верстви. За дорученням партії, члени РСДРП ініціювали створення ряду спілок. Так, спілку залізничників Південно-Західної залізниці було організовано завдяки зусиллям О.Шліхтера, Г.Крижанівського, Л.Скорнякова³¹. Велику роль у створенні та діяльності спілок залізничників Одеси відіграли І.Авдєєв, Ф.Голубков, П.Мизикевич³².

Опонуючи більшовикам, меншовики висунули тезу про "нейтральність" профспілок. Більшовики вважали, що цехова практика побудови спілок, їх ізоляція від партійних впливів породжує в робітничому русі замкнутість і пасивність, зменшує політичний потенціал пролетаріату, в якому вони вбачали "могильника капіталізму".

Один із перших радянських дослідників історії профспілкового руху С.Айнзафт вважав, що у період 1905–1907 рр. більшовики й меншовики мали подібні погляди на профспілки, відстоюючи їх безпартійність³³.

Радянські історики, апологетизуючи роль більшовиків та їх партії в робітничому русі, твердили, що між останніми і меншовиками існували суттєві розбіжності у тлумаченні цього питання. Більшовики вважали, що безпартійність профспілок – це їх організаційна самостійність стосовно партій. Разом із тим вони розглядали профспілки як класові організації, що мали об'єднувати широкі верстви пролетаріату, авангардом та передовим загоном якого є марксистська партія³⁴. Насправді за більшовицькою риторикою стояло прагнення підпорядкувати профспілки й спрямувати їх на досягнення власних політичних завдань.

Більшовицька партія створювала свої фракції у спілках, які мали відігравати роль форпостів у процесі оволодіння професійними об'єднаннями. Більшовицькі фракції, що вперше з'явилися в кількох професійних товариствах Одеси, служили опорою у пропаганді марксистських ідей. Водночас вони виконували функції нейтралізації впливів інших політичних партій.

На конференції кравців Катеринослава, скликаній з ініціативи меншовиків, було прийнято рішення, за яким право вступати до спілки надавалося й тим кравцям, що наймали робочу силу. Більшовики вважали, що це негативно впливає на класовий характер професійних об'єднань, гальмує їх зростання і роботу.

Послідовну та непримиренну боротьбу більшовики вели також проти есерів. Вбачаючи у профспілках зародки бойових, пролетарських дружин, вони, на думку перших, своїми авантюрними діями шкодили революційній справі. На Петровському заводі есери поширювали думку про те, що професійні спілки – це товариства зі збирання коштів для придбання зброї. Це дійсно відлякувало багатьох робітників, які небезпідставно побоювалися поліційних санкцій³⁶. Виступаючи проти легалізації профспілок, есери намагалися перевести їх діяльність у підпілля й надати змовницького характеру.

Свої ідейні та програмні положення соціалісти-революціонери втілювали у життя, причому вони не гребували крайніми засобами, включаючи терористичні акти. Влада реагувала на подібні ексцеси миттєво і безжально, й відлуння каральних заходів зачіпало також профспілки. Наприклад, після замаху есерів на директора Дружківського заводу було розпущено осередок спілки металістів на цьому підприємстві³⁶. Наслідком вчиненого анархістами вбивства директора Південноросійського товариства друкарської справи в Одесі стало закриття профспілки друкарів³⁷.

Вдаючись до терору, есери та інші ліворадикальні сили втрачали популярність у пролетарському середовищі й об'єктивно сприяли посиленню позицій поміркованих меншовиків і навіть більшовиків.

Та все ж соціалісти-революціонери мали вплив у цілому ряді професійних об'єднань, зокрема спілках ремісників, службовців, залізничників та ін. Особливо міцними виявилися їх позиції у Всеросійській залізничній спілці, якій вони намагалися нав'язати "політико-професійну платформу". Під цією платформою вони розуміли певні політичні установки, обов'язкові для всіх членів даної професійної організації. Так, головною вимогою для майбутніх членів спілки висувалося визнання ідей Установчих зборів. За таких умов до професійного об'єднання залізничників вступали переважно службовці, адміністративні працівники, яких приваблювала можливість легальної реалізації демократичних вимог. Далекі від політики робітники залишалися поза межами спілки. У лютому 1907 р. відбулася нарада вузлових залізничних організацій РСДРП із різних міст імперії, у тому числі з Києва, Катеринослава, Харкова, на якій статутні вимоги Всеросійської залізничної спілки зазнали критики³⁸.

Предметом гострої дискусії стала практика творення професійних організацій за національною ознакою. Російські, українські, єврейські профспілки піддавалися критиці за їх "національне спрямування", ізоляціонізм, розмежування найманих працівників за національною належністю. Особливо різко виступали проти національних спілок російські більшовики, що сповідували ідеї інтернаціоналізму та згуртування пролетарів усіх націй і народностей.

Таким чином, революція 1905 р. спричинила деякі поступки царизму, перші кроки на шляху до демократичних свобод, чим скористалася свідомо й активна частина трудящих. Перетворення профспілкового руху зі спорадичного у масовий відбивало загальні тенденції в суспільстві, а також прагнення найманих працівників шляхом самодіяльності й чіткої громадської позиції засвідчити наявність волі та спроможності на якісно новому рівні відстоювати власні соціальні права.

Незважаючи на всі спроби політизації профспілкового руху, він усе ж залишався в межах економічних і соціальних питань. У період 1906–1907 рр. професійні спілки знаходилися на ранній стадії свого розвитку й багато в чому нагадували перші каси та товариства взаємодопомоги XIX – початку XX ст. Так, статут професійного об'єднання "Київська спілка робітників з металу", ухвалений за-

гальними зборами 2 липня 1906 р., фактично нагадував статут каси взаємодопомоги. З 58 параграфів документа 29 присвячувалися компетенції, виборам і функціонуванню загальних зборів та правління, 2 – членству у товаристві, а решта – коштам каси, ревізії її справ, порядку видачі позик, розподілу прибутків і витрат. Про інші форми роботи спілки в основоположному документі не йшлося. Тому від звичайної каси взаємодопомоги він відрізнявся хіба що назвою. Оскільки більшість аналогічних об'єднань мала подібні статuti, немає підстав говорити про те, що у роки першої російської революції профспілки стали школою політичного виховання й класової боротьби для робітничого класу. Не слід забувати, що органи правопорядку та спецслужби пильно контролювали діяльність усіх громадських об'єднань, у тому числі й професійних, і відразу припиняли діяльність тих, які виходили за межі дозволеного "Тимчасовими правилами...".

Проте утримати спілки в "прокрустовому ложі" урядового законодавства було неможливо. Найбільш рішучі керівники та члени професійних організацій явочним порядком розширювали межі їх компетенції й втручалися у вирішення тих питань, які висувало життя. Якщо легальні профспілки у статутах стримано визначали серед своїх завдань "захист економічних і правових інтересів своїх членів", то нелегальні йшли далі та нерідко висували страйк як головний засіб боротьби за права трудящих. Навіть загроза перед неминучим покаранням не змогла зупинити організаторів 22-денного загального страйку робітників борошномельних і крупорушних млинів у серпні 1906 р. Результатом виступу стало запровадження 8-годинного робочого дня, організація примирної камери, забезпечення оплачуваної 2-тижневої відпустки, грошова допомога в разі хвороби. Завдяки організованому спілкою друкарів страйку в багатьох друкарнях Катеринослава було введено 8-годинний робочий день, на 20-30% підвищено зарплату, припинено понаднормові роботи, а також під впливом цього виступу визнано право на 8-годинний робочий день, членів спілки машинобудівників та шевців – на 9-годинний, а друкарі, хіміки, робітники тютюнової, пробочної, шкіряної та інших галузей одержали підвищення заробітної плати на 10-40%. Окремі об'єднання отримали право брати участь у регулюванні внутрішнього розпорядку на виробництві³⁹.

Роль професійної спілки у боротьбі трудящих за свої права продемонстрував страйк корабельних команд і портових робітників Одеси в травні-червні 1906 р. Профспілка "Морська реєстрація" керувала діяльністю страйкового комітету, який висунув низку вимог. Адміністрація порту й Чорноморського торгового пароплавства спочатку погодилася на те, "щоб спілка контролювала прийом та звільнення з роботи, взяла на облік безробітних моряків і встановила черговість у прийомі нових працівників на роботу". А через 5 місяців, у листопаді 1906 р., вона заборонила діяльність цієї спілки. Після цього остання перейшла на нелегальне становище й організувала загальний страйк, в якому взяли участь близько 3 тис. чол. Страйкарів матеріально підтримали спілки та трудові колективи інших підприємств міста. У той час есери й анархісти вдалися до економічного терору, висаджуючи в повітря та підпалюючи судна. У відповідь влада заарештувала членів страйкового комітету і силою припинила страйк.

За допомогою страйкарів домагалися працевлаштування безробітних одеська спілка робітників слюсарного виробництва, київська спілка металістів та інші.

1907 р. ознаменувався тривалим і впертим страйком робітників Дружківського металургійного заводу. Приводом для виступу стало звільнення 400 робітників різних професій. Адміністрація та влада вдалися до силового тиску на страйкарів, за 20 днів було звільнено 1694 чол., заарештовано поліцією кілька активістів, яких звинувачували в революційній діяльності. У лютому до Дружківки було стягнуто близько 200 військових, і губернатор просив надіслати ще 2 роти солдатів та ескадрон кавалерії, хоча робітники поводитися спокійно й не давали

підстав для застосування зброї. Об'єктом переслідувань стали профспілкові активісти. Поліція повідомляла, що "страйком керує дружківська професійна спілка в особі свого правління, що назвало себе страйковим комітетом". Голова спілки "Коробов, він же виборщик від робітників (до II Державної думи. – О.Р.), вчора заарештований, розшукуються і підлягають арешту виборщики Шевченко й Фачеев, обидва – члени правління спілки"⁴⁰. Катеринославський губернатор призупинив діяльність дружківської профспілки, але робітники та спілки інших підприємств продовжували підтримувати страйкарів. Трудові колективи Петровського заводу зібрали й передали страйкуючим 984 руб., Новоросійського товариства – 565 руб. Гартманівці також підтримали виступ, вимагаючи прибрати з підприємства ненависних адміністраторів і не звільняти 840 чол., у тому числі майже весь профспілковий актив⁴¹.

У 1907 р. страйки охопили понад 60 підприємств Одеси. Більше двох місяців тривав страйк на фабриці жерстяних коробок, який закінчився успішно: звільнених робітників поновили, власник погодився на участь виборних від робітників у прийомі та звільненні працівників⁴².

Коли товариство власників швейних закладів оголосило локаут, одеська швейна спілка організувала страйк у всіх 72 майстернях верхнього жіночого одягу. Локаут було зірвано, але й профспілку рішенням генерал-губернатора закрили⁴³.

Вже у 1906–1907 рр. підприємці почали наступ на завоювання трудящих у революційних подіях 1905 р. Так, власники київських друкарень почали змінювати деякі параграфи "правил внутрішнього розпорядку" і запроваджувати нові, що погіршувало становище працівників. В окремих друкарнях повернулися до порядків, які панували тут до липневого страйку 1903 р. У 20-ти поліграфічних закладах, підпорядкованих фабричній інспекції, не лише скасували 8-годинний робочий день, встановлений у жовтні 1905 р., а й збільшили його до того, який існував улітку 1903 р. За даними фабричної інспекції від 30 серпня 1906 р., у 9 друкарнях (293 робітники) тривалість робочого дня становила 10 год., тобто 60 год. на тиждень, ще в 11 (838 робітників) – 9 год., тобто 54 год. на тиждень. Коли працівники друкарні Яковлева оголосили 28 лютого 1907 р. страйк, адміністрація попередила їх про звільнення. Згодом, наймаючи нових робітників, власники друкарні поставили їх у ще гірші умови. Вимоги робітників зустрічали організований опір власників, які створили власну спілку та діяли узгоджено⁴⁴.

Падіння попиту на друкарську продукцію, зменшення обсягів виробництва на поліграфічних підприємствах, загальна економічна криза створювали додаткові труднощі для працюючих і знижували їх життєвий рівень.

Страйки були не єдиною формою боротьби за права трудящих та повсякденної роботи професійних організацій. Спілки використовували нагромаджені кошти для матеріальної допомоги своїм членам, хворим і безробітним. Під час локаутів 1906–1907 рр. профспілка металістів Катеринослава створила бюро, яке збирало кошти й видавало грошову допомогу та продуктивні пайки безробітним. У робітничому районі Чечелівці діяли безплатні їдальні, організовані за сприяння спілки. Таку ж роботу проводили професійні об'єднання машинобудівників, хіміків, шкіряників Одеси, спілка прикажчиків Харкова. Фонди допомоги безробітним у великих промислових містах були централізованими, оскільки багато спілок не мали навіть мінімальних засобів для цього. Загальний план витрат затверджувався на засіданні центрального бюро разом із представниками усіх спілок. Кошти з фонду відпускалися на оплату обідів і помешкань для ночівлі безробітних та бездомних. Наприклад, київські профспілки утримували їдальні на 140 осіб, а також щоденно видавали 60–70 безробітним гроші на обіді⁴⁵.

За рахунок профспілкових коштів робітникам надавалася медична і юридична допомога. Так, юрист повинен був 4 рази на місяць чергувати у приміщенні спіл-

ки, давати консультації та поради, складати різноманітні клопотання, виступати у судах із конфліктних справ. Медичною і юридичною допомогою користувалися ті спілчани, які додатково вносили до скарбнички 15 коп. А взагалі система юридичного і медичного забезпечення в деталях обговорювалася на загальних зборах.

Професійні об'єднання займалися не тільки "хлібом насущним", а приділяли також значну увагу й культурно-освітнім справам. Спілка металістів на заводі Гартмана збрала бібліотеку, читачами якої стали близько 1000 чол. Крім того, вона відкрила 2-класну школу для дітей та недільну загальноосвітню школу й вечірні курси для дорослих⁴⁶. Власні книгозбірні мали професійні товариства металістів Брянського, Дружківського, Донецько-Юр'ївського заводів, спілки Одеси, Києва, Миколаєва, Харкова.

Не обмежуючись вирішенням суто економічних питань, професійні спілки брали участь у політичному житті країни. Побоюючись їх політизації, царизм різко негативно ставився до спроб втягнути професійні об'єднання у вир політичної боротьби. За участь у виборній кампанії до II Державної думи керівники і члени спілок Катеринослава, Одеси, Харкова зазнали переслідувань. Наприкінці 1906 р. із цієї причини було припинено діяльність 5 професійних товариств. Всіляко перешкоджав проведенню передвиборних зборів робітників Донбасу тимчасовий генерал-губернатор Південного гірничозаводського району. Причиною цього було те, що під час підготовки до виборів активізувалися ліворадикальні партії, які намагалися знайти підтримку організованій у спілки частини пролетаріату.

Оцінюючи економічні здобутки найманих працівників у період 1905–1907 рр., перш за все слід відзначити підвищення заробітної плати на багатьох підприємствах. Якщо у 1905 р., за даними фабричних інспекторів, середній заробіток фабрично-заводських робітників становив 205 руб., то у наступному році – 231 руб., а в 1907 р. – 241 руб. Відбулося також значне скорочення кількості та розміру штрафів: у 1904 р. у 9 губерніях зафіксовано 77 516 випадків штрафування (сума стягнень – 29 129 руб.), у 1905 р. – 48 648 випадків (16 181 руб.). Тенденція до скорочення штрафних санкцій виявилася стійкою й у наступні два роки, що дає підстави говорити про обмеження сваволі адміністрації підприємств⁴⁷.

Помітним завоюванням трудящих стало скорочення тривалості робочого дня. З червня 1906 р. на металообробних підприємствах, типолітографіях, великих заводах Катеринослава встановлено 10-годинний робочий день, на текстильних фабриках і млинах він зменшився з 13 до 11,5 год.⁴⁸ На київських машинобудівних заводах робочий день скоротився з 12,5 год. у 1905 р. до 10 год. у 1906 р., тютюнових фабриках – з 12 до 9–11,5 год., винокурнях – з 13–15 год. до 10 год.⁴⁹ На початку 1905 р. робітники Харківщини працювали в середньому по 10 год. на добу, а влітку 1906 р. на заводі тютюнових гільз – 9,5 год., на чавуноливарних, залізородних, машинобудівних, вагоноремонтних, суднобудівних підприємствах – 9 год. Робітники багатьох цукроварень, а також друкарень Полтави і Миколаєва за допомогою страйків домоглися 8-годинного робочого дня⁵⁰.

Рішучість та організованість трудящих дозволили здійснити успішний наступ на капітал, домогтися поступок із боку адміністрації підприємств і влади. В одній із партійних газет підбивалися підсумки того періоду: "Це була епоха найбільших завоювань, досягнутих катеринославськими робітниками. Повсюдне скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, скасування понаднормових робіт, колективний договір і у хлібопекарів – навіть право штрафувати хазяїв на 100 руб. за порушення цього договору, поліпшення гігієнічних умов праці тощо склало цілу епоху в робітничому житті міста. Лекції та реферати, бібліотеки й читальні задовольняли культурно-освітні запити робітників. Бюро для відшукування заробітку, реєстрація безробітних, медична та юридична допомога, матеріальна допомога й дешево-їдальні служили задоволенню матеріальних потреб робітничого населення"⁵¹.

І все ж ситуація була далеко не ідеальною. У 1907 р. більшість виступів робітників на захист своїх інтересів закінчувалася не на їх користь. У цілому по імперії лише 16,2% страйків закінчилися задоволенням вимог працюючих, 26,1% – компромісними рішеннями, 57,6% – поразкою страйкарів⁵². Уже в 1906–1907 рр. підприємці прагнули взяти реванш та нівелювати завоювання трудящих. Державні органи, жорстко обмежуючи професійні об'єднання економічною сферою, карали їх за будь-яку спробу політичної діяльності. То ж у цілому успіхи, досягнуті в боротьбі за інтереси найманих працівників, можуть вражати лише з огляду на те принизливе становище, в якому вони перебували до початку революції. Наступний період показав, що ані влада, ані капітал не збиралися здавати свої позиції.

¹ Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т. – К., 1967. – Т. 1. – С. 280.

² Лось Ф.Є. Революція 1905–1907 рр. на Україні. – К., 1955. – С. 132.

³ Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 1. – С. 283.

⁴ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1978. – Т. 4. – С. 106.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА України у Києві). – Ф. 575. – Спр. 294. – Арк. 135.

⁶ Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. – К., 1961. – С. 89.

⁷ ЦДІА України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 397. – Ч. 1. – Арк. 1.

⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983. – С. 20.

⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1980. – Т. 1. – С. 75. (далі – "КПСС в резолюциях...").

¹⁰ Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. – Тернопіль, 1991. – С. 24.

¹¹ Там само. – С. 55.

¹² Там само. – С. 61–62.

¹³ Киевское слово. – 1905.

¹⁴ Стадник А.Н., Прохоренко М.Ф. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1959. – С. 32.

¹⁵ ЦДІА України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 397. – Ч. 1. – Арк. 51.

¹⁶ Косач В.И. Профсоюзы Санкт-Петербурга (1905–1930). – СПб., 2001. – С. 46–49.

¹⁷ Стадник А.Н., Прохоренко М.Ф. Указ. соч. – С. 42.

¹⁸ Очерки истории профсоюзов Харьковщины. – Харьков, 1999. – С. 23.

¹⁹ ЦДІА України у Києві. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1060. – Арк. 3 зв.

²⁰ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 22.

²¹ Там же.

²² Там же. – С. 39.

²³ Там же.

²⁴ Київський державний архів. – Ф. 1. – Спр. 24. – Арк. 108, 109, 164.

²⁵ Архив истории труда в России. – 1921. – № 2. – С. 121.

²⁶ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 39.

²⁷ Освобождение труда. Сборник. – Одесса, 1906. – С. 84.

²⁸ Киевская мысль. – 1907. – № 14. – 30 янв.

²⁹ Там же. – 1906. – № 66. – 23 марта.

³⁰ Стадник А.Н., Прохоренко М.Ф. Вказ. соч. – С. 47.

³¹ Шостак П.В. Видатний вчений-більшовик (до 90-річчя з дня народження О.Г.Шліхтера). – К., 1958. – С. 8.

³² Першина З. Павел Мизикевич – партии рядовой. – Одесса, 1962. – С. 19.

³³ Айнзафт С. Первые шаги профессионального движения в России (1905–1907 гг.). – М., 1926. – С. 143.

³⁴ Гонтар Т.М. Керівництво більшовицьких організацій України розвитком профспілкового руху (1905–1907 рр.) // Укр. іст. журн. – 1980. – № 2. – С. 49–54.

³⁵ Овчинников Ю.В. Большевики Донбасса в борьбе за завоевание легальных организаций рабочего класса в 1905–1907 гг. // Ленин и местные партийные организации России. – Пермь, 1970. – С. 504.

³⁶ Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102. – Спр. 18. – Ч. 2. – Арк. 15–29.

- ³⁷ Гонтар Т.М. Зазнач. праця. – С. 53.
- ³⁸ ЦДІА України у Києві. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 181.
- ³⁹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 43.
- ⁴⁰ Революция 1905–1907 гг. на Украине. Сб. док. и материалов. – К., 1955. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 41.
- ⁴¹ Берхин И. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. – М., 1947. – С. 126.
- ⁴² ЦДІА України у Києві. – Ф. 575. – 1906–1907 рр. – Спр. 509. – Арк. 84.
- ⁴³ Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. – К., 1926. – С. 16–17.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Стадник А.Н., Прохоренко М.Ф. Вказ. праця. – С. 48.
- ⁴⁶ Берхин И. Вказ. праця. – С. 119.
- ⁴⁷ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 44.
- ⁴⁸ Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 1. – С. 322, 323.
- ⁴⁹ Звезда. – 1911. – 11 июня.
- ⁵⁰ Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 1. – С. 324.
- ⁵¹ Соціал-демократ. – 1910. – 16 (13) лютого.
- ⁵² Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. – К., 1961. – С. 106.

The article examines social and economical condition of working masses of Ukraine during the period of First Russian revolution of 1905–1907, role of trade union organizations in uniting workers and peasants for their common struggle for their political and economical rights.
